

QARAQALPAQ HÁM QAZAQ SÍNSIW QOSIQLARINDA SOCIALLIQ TURMIS MÁSELELERINIŇ SÁWLELENIWI

Palımbetov K.S.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307874>

Qaraqalpaq hám qazaq xalqı tili, geografıyalıq jaylasıwı, mádeniyatı, úrp-ádeti menen salt-dástúri bir-birine jaqın, jáne jámiyetlik turmısı, siyasiy-ekonomikalıq jaǵdayı, sociallıq jaǵdayı birdey tariyxıy shárayatta ótken. Sonlıqtan da eki xalıqtıń qız uzatıw toyında ayıtılutǵın sınısıw qosıqlarında tiykarǵı lirik qaharman qız obrazınıń jasalıwı, onda kewil-kúyiniń, ishki ruwxıy dúnyasınıń sáwleleniwindegi tipologiyalıq uqsaslıqlar bayqaladı.

Qaraqalpaq ilimpazı Q.Ayımbetov uzatıw toyında ayıtılutǵın xalıq dástúr folklorınıń úlgilerin birneshe túrge bóledi, olardıń ishinen muń-sher qosıqların bólip alıp, oǵan joqlaw, xoshlasıw, esittiriw, kewil aytıw, sálemlerdi kirgizedi hám usı muń-sher jırlarınıń qatarına sınısıw qosıqlarında jatqaradı [1,13,19].

Al, qazaq alımı B.Uaxatov «Sınısıw – uzatılutǵın qızdıń tuwılıp-ósken jeri menen, awıl-aymaq, tuwısqan-tuwǵanları, ata-ana, apa-jeńgeleri menen, qala berdi, qurbı-qurdasları menen arızlasıp, xoshlasıp, tanısıwı» [2,197], – dep jazǵan edi. Demek, bul dástúr xalıq arasında «xoshlasıw», «qızdıń xoshlasıwı», «tanısıwı», «qızdıń jılawı», «qızdıń kórisiwi», «sınısıwı» t.b. túrinde orınlangan.

Bunı «Tabaldırıqqa ayıtılǵan jır» dep te ataǵan. Biraq, sońǵı waqıtlarda folklortanıw iliminde «sınısıw» termini turaqlı qollanılıp kiyatır.

Professor Sh.Ibraev: «Sınısıwdı uzatılutǵın qız jeke, al geyde jeńgeleri menen yamasa qurbıları menen birlesip aytadı» [3,229], – deydi. Demek, sınısıw kópshilik bolıp, xor menen de ayıtılǵan.

Qızdıń jaqınlarına barıp, aralap xoshlasıw saltın aytıwı birneshe kúnge sozılǵan, bunda tuwǵan-tuwısqanları qızdı húrmet penen qarsı alıp, as berip, sarpaylaǵan. Sıylıqların qızdıń jasawına (júgine) qosqan. Qońsılas qazaq xalqındaǵı bul dástúr, qaraqalpaq xalqında da bolǵan, sonlıqtan da folklortanıwshı M.Nizamatdinov xalıq arasınan jıynaǵan materiallarına súyene otırıp bılay dep jazadı: «... uzatılutǵın qızlardıń «tanısıwı» qaraqalpaq xalqında erteden kiyatırǵan belgili dástúr. Bul jaǵdayda qız eki-úsh ay burın ata-anasınıń eń jaqın tuwısqanlarınıń úylerine «tanısıw» ushın jeńgesi menen yamasa jaqın ájapaları menen baradı. Jeńgesi ol úylerge eki-úsh aydan keyin qızdıń turmısqa shıǵatúǵının xabarlaydı. Bunı esitken úylerdiń barlıǵı qızǵa «tanısıw» sıylıǵın beredi.

Mısalı, qızğa beriletuǵın sıyıqlardıń túrleri mınalardan ibarat: kóylek, oramal, bilezik, árebek, sırǵa, at, túye, sıyır, qoy, eshki t.b [4,150]. Qızdıń «jasawına» berilgen sıyıqlar qızdıń enshisi dep te ataladı. Tuwısqan, jaqınların aralap tanısıw waqtında qız aǵayın-tuwısqanları menen kórisip, jılaydı. Mısalı, **qaraqalpaqlarda:**

Esiktiń aldı soralar,
Ayaǵıma oralar,
Bizlerde ketip baramız,
Xosh aman bol aǵalar.

Aq kóylegim beldemshe,
Oynar edim ólgenshe,
Bizlerde ketip baramız,
Xosh aman bol, jeńeshe [5,189].

Qazaqlarda:

Esiktiń aldı shoralar,
Ayaǵıma oralar.
Endi aynalıp kórgenshe,
Kosh-aman bol, joralar.

Esiktiń aldı tomasha,
Oramal sheti búrmenshe.
Men aynalıp kelgenshe,
Qosh-aman bol jeńeshe [6,120].

Mısaldan kórinip turǵanıday qaraqalpaq, qazaq sınsıw qosıqlarınıń teksti birdey, mazmunında ayırmashılıq joq. Uzatılatuǵın qızdıń kewil kúyin, ishki sezimlerin jetkiziwinde ruwxıy jaqınlıq bar.

Jeńgesin ertip aǵayınların aralap, xoshlasıp júrgen qız, aǵayın-tuwısqanları menen diydarlasıp, olarǵa óziniń baxıtlı kúnlerin aytıp óksiydi. Yaǵnıy qosıq penen ata-anasınıń, aǵayın-tuwısqanlarınıń jaqsılıǵın aytıp, qosıq penen kewil kúyin, ishki sezimlerin bildirip, sınsıydı. Bul dástúr bir jaǵınan, aǵayın-tuwısqan arasındaǵı sıylasıqtı, doslıqtı, bawırmanlıqtı kúsheyitse, ekinshi jaǵınan, bolajaqtaǵı bawırmanlıq qarım-qatınastıń odan arı jalǵasıwın nıǵaytıwǵa negiz jasaydı.

Dástúrli folklordaǵı sınsıwdı izertlegen ilimpazlardıń barlıǵı da burınǵı patriarxallıq-feodallıq dáwirde hayal-qızlardıń huqıqları ayaq astı etilip, qızlardıń kópshiligi kúyewge óz erki, qálewi menen shıqpaǵanın, sonlıqtan sınsıw jirlarında qızlardıń qayǵısı, muńı, kewil zarı, óz qálewi bolmaǵan turmısına narazılıq dárti súwretlenetuǵının jazadı.

Eki xalıqtıń «Sınsıw» qosıqlarında kóbinese qızdıń kewil-kúyin obrazlı túrde, tımsallap, astarlı mánide jetkiziw, sonıń menen birge oydı tikkeley, anıq, dál, tuwra maǵanasında bayanlawda gezlesedi. Juwap talap etilmeytuǵın ritorikalıq soraw gáplerde jiyi qollanıladı. Mısalı, **qaraqalpaqlarda:**

Sıldır-sıldır qamısqa, sırgám tústi,
Sırlaspaǵan jat elge apam tústi,
Apam jalǵız, men jalǵız, túymem toǵız,
Túymem qursın, men búgin qaldım jalǵız [7,28].

Qazaqlarda:

Sıldır-sıldır jerlerge sırgám tústi,
Sırlaspaǵan jerlerge apam tústi,
Apam ushin qabırǵam qayısadı,
Qolımdaǵı qos júzik mayısadı [6,132].

Hakıyqatında da, feodallıq tártip ústemlik etken dáwirde, hayallardıń huqıqsızlıǵı, jámiyettegi siyasiy teńsizlik sebebinen qızlardıń malı kóp baylarǵa zorlıq penen beriliw jaǵdayı orın alǵan. Usı jámiyetlik teńsizliktiń kórinisi sınsıw óleńleriniń mazmunında ashıq ayılǵan. Sınsıwlarda ákesine, jigit aǵasına qızdıń kewil-kúyindegi narazılıq kewil-kúyi berilgeni menen, shańaraǵında ana retinde sózi tıńlanbaǵan óz anasına qızdıń muhabbatı, miyrimi ayrıqsha jırlanadı. Mısalı, **qaraqalpaqlarda:**

Ákem zalım beremen dep qoymadı,
Gárip anam diydarıma toymadı,
Tap tórinde tawlandırıp qoymadı,
Aq sút bergen gárip anam xosh endi [8,29].

Qazaqlarda:

Qaradan kamzol kiye almay,
Aynalayın, anam-ay.
Bul esikten ketken soń,
Men de bir ólgen balań-ay! [6,134,139].

Eki xalıqtıń sınsıw jırlarınan bunday mısallardı kóplep keltire beriwge boladı.

Qaraqalpaq hám qazaq shańaraqlarında qız tárbiyasına, olardıń ádepliligine, tálim-tárbiyası menen inabatına ayrıqsha kewil bólingen. Qızlar óz ákesinen basqa jigit aǵalarına ayrıqsha húrmet kórsetip, olardıń sózin eki etpegen. Olardı ózleriniń tiregi retinde kórgen. Biraq, sınsıw qosıǵınıń qaysısın alıp qarasaq ta, lirikalıq qaharmannıń óz oyın ótkir sózler menen qıpsalamastan, kewilindegi narazılıǵın ashıq túrde jetkizgenin kóremiz. Mısalı, **qaraqalpaqlarda:**

Ádira qalǵır aq terlik, atqa battı-aw,

Awırsınıp jan aǵam malǵa sattı-aw,
Satsa-satsın jan aǵam ólmek bar ma?
Er baladay alshańlap júrmegen soń.

Appaq-appaq jumırtqa ay bola ma?
Meni satıp jan aǵam bay bola ma?
Satsa-satsın jan aǵam ólmek bar ma?
Er baladay alshańlap júrmek bar ma? [8,30].

Qazaqlarda:

Qara sudı jaǵalay qaz baradı,
Anasınan ayrılǵan qız baradı,
Qara suǵa qan quysań, aǵar, keter,
Jat kisige qız bersen, alar, keter.

Serpe sal shımlıdığın, kórsin ákem,
Kól qılıp kózdiń jasın tóksin ákem.
Jılayıq óksip-óksip óp-ótirik,
Qutıldım bir mindetten dersin, ákem [6,122,123].

Mısaldan kórinip turganday qızdın ishki dárti, saǵınıshı menen muńı bayanlangan qatarlarda, ótkendegi belgili bir tariyxıy jámiyetlik ómirdegi shańaraқтаǵı ayırım áke menen aǵaldıń feodaldıq obrazı da ayqın súwretlengen. Bunda lirikalıq qaharman qızdın ishki kwil-kúyin qıpsalamastan ashıq aydın aytıwı sınsıw qosıqlarınıń tiykarǵı ózgesheligin kórsetedi. Bunıń ayqın dáliyli sol, ózin baxıtsız sezingen qızdın, kewildegı dertin ata-anasına ashıq bildirgen sınsıwınıń úlgileri de tolıq saqlanıp, biziń dáwirimizge jetip kelgen.

Sınsıwlarda jámiyettegi sociyallıq teńsizliktiń kórinisleri sáwleleniwın tabadı. Olarda patriarxal-feodallıq dáwirdegi hayallarǵa degen kózqarastın tariyxıy kórinisi ayqın kórinedi.

Ulıwma ótken dáwirlerde qız uzatıw toyında ayılǵan sınsıw qosıqları xalıqtın tariyxı, etnografıyası, ásirese, hayal-qızlardın táǵdiri, turmısı tuwralı kórkem poetikalıq qatarlarda maǵlıwmat beretuǵın tereń ideyaǵa hám mazmunǵa iye, sociallıq turmıshlıq máselelerdi kórsetetuǵın folklorlıq miyras bolıp tabıladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968.
2. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы, 1974.
3. Ибраев Ш. Қазақтың ғұрыптық фольклоры. – Нур-Султан, «Л.Н.Гумилев атындағы ЕУУ», 2021.
4. Низаматдинов М. Сыңсыў // ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, 1992. –№3.

5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V том. Қарақалпақ халық қосықтары хәм салт-жырлары. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980.
6. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғурыптық фольклор. 90-том. – Астана, «Фолиант», 2012.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 101-106-томлар. – Нөкис, «Илим», 2024.
8. Қарақалпақ дәстүр қосықтары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкис, «Билим», 1997.